

**ƏLLAMƏ MƏCLİSİNİN “BİHARÜL-ƏNVAR” ƏSƏRİNDƏ YARADILIŞ
FƏLSƏFƏSİ VƏ PROBLEMLƏR**

Abstrakt

İslam mədəniyyəti tarixinin korifey alimlərindən sayılan Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisinin İslam ilahiyyatşünaslığındakı, xüsusilə də hədis elmindəki müstəsna xidmətlərini öyrənmək və tədqiq etmək müasir dövrümüz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun ilahiyyat elmləri, xüsusilə də bu elmlərin əsası olan hədis elmləri sahəsində ensiklopedik xarakter daşıyan “Biharül-ənvar” əsərinin hədisşünaslıq elminin araşdırılması baxımından aktualıq kəsb etməsi sözü gedən sahə üzrə mütəxəssis olan hər kəsə yaxşı məlumdur. Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisi kimi ilahiyyat aliminin yetkin bir elmi əsər yazıb ortaya qoyması XVII əsrdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin elm və mədəniyyətə verdiyi yüksək diqqətdən xəbər verir. Bundan başqa Əllamə Məclisi Azərbaycan İslam mədəniyyəti tarixində Mirzə Abdullah Əfəndi Təbrizi və digər iyirmidən artıq hədis alimlərinin yetişməsində mühüm rolu olmuşdur. Onun özünün yetişməsində isə Ağa Hüseyn Xonsari və Molla Xəlil Qəzvini kimi Azərbaycan alimlərinin mühüm xidmətləri olmuşdur.

Açar sözlər: Əllamə, Məclisi, Biharül-Ənvar, yaradılış, fəlsəfə

Giriş

Səfəvilər dövlətinin şeyxülislamı, Gəncə, Şamaxı və bir çox Azərbaycan bölgələrində dini mədrəsələrin açılmasında birbaşa rolu olmuş, o dövrün Azərbaycan İslam mədəniyyətinin inkişafına xidmət etmiş Əllamə Məclisinin həyat və yaradıcılığına diqqət yetirmək, onun ən böyük elmi əsərini və bu əsərin mənbələrini tədqiq etmək aktual əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə İslam dininin əsaslarının, keçdiyi mürəkkəb və zəngin tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsi, onun bəşər mədəniyyətinin yüksəlişindəki həqiqi yerinin, eləcə də müasir həyatımızın ictimai-siyasi, etik-əxlaqi, hüquqi-psixoloji və s. sahələrində artan rolunun araşdırılması qanunauyğun bir zərurət kimi qarşıya çıxır.

İslam mədəniyyətinin inkişafında və yayılmasında nəzərə çarpan xidmətləri olmuş Səfəvilər dövlətinin şeyxülislamı Məhəmməd Bağır Məclisi kimi klassik alimlərin irsini çoxşaxəli şəkildə tədqiqatlara cəlb etmədən qarşıya qoyulmuş bu zərurəti həyata keçirmək çətindir.

XVII əsrin hədis ədəbiyyatı tarixinin ən görkəmli nümayəndəsi Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisinin “Biharül-ənvar” əsəri İslam ilahiyyatını öyrənməklə yanaşı, təbiətşünaslıq elmlərini öyrənib tədqiq etmək baxımından da ən mötəbər və ən sanballı bir əsərdir. Əbəs deyildir ki, müəllif bu əsəri yazmasından 300 ildən artıq

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsinin məzunu, İslam Araşdırmaları İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran

bir vaxtın keçməsinə baxmayaraq, əsər hələ də müsəlman aləmindəki şöhrətini itirməmiş, əksinə zaman ötdükcə daha da məşhurlaşmışdır. Təəssüflər olsun ki, ölkəmizdə indiyə kimi belə bir mötəbər və fundamental əsər haqqında heç bir araşdırma aparılmamışdır. Amma İran alimləri əsəri fars dilinə tərcümə etmiş, müasir dövr Cənubi Azərbaycan ilahiyyatşünaslığının ən görkəmli nümayəndəsi olan Əllamə Məhəmmədhüseyn Təbatəbai Təbrizi (öl. 1983) 110 cildlik bu əsərin altı cildini təshih etmiş, onun hədislərinin hansı kateqoriyaya aid olduğunu göstərmişdir. Təəssüflər olsun ki, Əllamə Təbatəbai müəyyən səbəblər üzündən bu işi başa çatdırma bilməmişdir.

Bundan başqa yenə də müasir İran alimi Hüseyn Dərgahi “Mənahilül-əbrar fi təlxisi Biharil-ənvar” adlı on cildlik bir əsər yazaraq burada əsər və onun müəllifi haqqında geniş məlumat vermiş və daha sonra isə əsərdəki səhih bildiyi hədisləri fəsilərə ayıraraq adı çəkilən kitabında bira araya toplamışdır.

Yuxarıda “Biharül-ənvar” əsərinin təkcə İslam ilahiyyatını deyil, eyni zamanda təbiətşünaslığa aid bəzi problemlərin elmi-dini baxımdan araşdırılmasında da mühüm rolunun olduğunu qeyd etmişik. Məlum olduğu kimi, bəşər mədəniyyəti tarixinin iftixarlarından sayılan İslam elimləri orta əsrlərdə Yunan mədəniyyəti və fəlsəfəsi ilə birlikdə müsəlmanlar vasitəsiylə Avropa ölkələrinə ötürülmüşdür. İspaniyada (Əndəlusda) hökümranlıq edən müsəlmanlar bu elmlərin Şərqdən Avropaya yayılmasında böyük xidmət göstərmişlər. Orta əsrlərdə meydana gələn İslam mədəniyyəti və bu mədəniyyətə xidmət edən müsəlman alimləri dünya elminə olduqca böyük töhfələr vermişlər. İstər humanitar, istərsə də dəqiq elmlər sahəsində dünya elminə yeniliklər gətirən müsəlman alimlərinin yetişməsində şübhəsiz ki, ilahi elmin qaynağı olan Qurani-Kərimin xüsusi rolu olmuşdur. Qurani-Kərimin gətirdiyi yeni din olan İslamın yaratdığı mədəniyyəti doğru anlamaq üçün ilkin olaraq onu dini nöqteyi-nəzərdən təhlil etmək lazımdır.

Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisinin həyatı və elmi-dini fəaliyyəti

Hədis ədəbiyyatı tarixinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri XVII əsrin ensiklopedik düha sahibi Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisidir. O, öz dövrünün məşhur mərcəi-təqlid müctəhidi Məhəmməd Tağı bin Maqsud Əli Məclisi Əvvəlin oğludur. Bəzi mənbələrə görə onun nəslə Livanın Cəbəlülamil bölgəsindən olub Şah İsmayıl Səfəvinin dövründə İrana gəlib məskunlaşmışdır.² Bizim fikrimizcə, bu, doğru deyildir. Çünki Əllamə Məclisinin nə özünün, nə də atasının nəşəbində “əl-Amili” nisbəsi keçmir. Əllamə Məclisinin “Məclisi” ləqəbini daşmasının səbəbi həm atasının, həm də onun evinin daim alimlər yığınağı (məclisi) olmasına görədir. Onun adı Məhəmməd Bağır, ləqəbi isə Əllamə Məclisi əs-Sanidir. O, daha çox Əllamə Məclisi adı ilə tanınır.

Əllamə Məclisi müsəlman dünyasında ən çox müraciət edilən alimlərdəndir. Alimin elm aləmindəki titullarının sırasında “Əllamə”, “Xatəmül-mühəddisin”, “Şeyxülislam” və s. göstərilir.³

Əllamə Məclisinin doğum tarixi dəqiq bilinmir. Mənbələr onun doğum tarixi kimi müxtəlif illəri göstərməkdədir. Belə ki, ərəb alimi Seyid Möhsün əl-Əmin

² Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. XXVIII, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, II baskı, 2000, “Meclisi” maddəsi.

³ Seyid Möhsün Əmin, Əyanüş-şio: 10 cildə, c. IX, Beyrut, Darüt-təarif, 1403/1983, səh. 181

(v.1953) yazır: “O, hicri 1027-ci (miladi 1618) ildə İsfahanda doğulmuşdur”.⁴ Əbdülhüseyn bin Məhəmməd Xatunabadi isə onun 1037-ci (miladi 1627) ildə doğulduğu qənaətinədir.⁵ Bu fikri XX əsrin məşhur İran alimi Əli Əkbər Dehxuda da “Lügətnamə” əsərində təsdiq etməkdədir.

Əllamə Məclisi hicri 1110-cu (miladi 1699/1700) ildə İsfahanda vəfat etmişdir.⁶ Lakin bəzi müəlliflər onun vəfatının hicri 1111-ci ildə ramazan ayının 27-də (miladi 18. 03. 1700) vəfat etməsi qənaətinədir. Əllamə Məclisi İsfahan şəhərində öz camisində atasının yanında dəfn edilmişdir.⁷

Əllamə Məclisi elmin müxtəlif sahələrinə aid çoxlu əsərlər yazmışdır. Sözsüz ki, onun qələmə aldığı əsərlərin böyük əksəriyyəti dini elmləri ehtiva etməkdədir. O, əsərlərini iki dildə-ərəb və fars dillərində - yazmışdı. Mənbələrdə onun aşağıdakı əsərlərinin adı çəkilməkdədir:

1. Biharül-ənvaril-camiəti li durəril-əimmətil-əthar.
2. Miratul-üqul fi şərhi əxbari Alir-Rəsul. “Miratül-üqul” əsəri Küleyninin “əl-Üsul minəl-kafi” əsərinə şərh olaraq yazılmışdır. Əsər iyirmi beş cildə nəşr olunub (hicri 1401/1981 və 1409 cu illərdə Tehrandə nəşr olunub).
3. Mulazil-əxyar fi şərhi təhziübül-əxbar” (1406/1985/86-ci illərdə Qumda nəşr olunub).
4. Şərhül-ərbəin.
5. əl-Fəvaidüt-tərifə fi şərhis-səhifə.
6. əl-Vəcizətu fir-ricəl.
7. Risalətül-itiqadat. (Əsər İsfahanda hicri 1409-cu ildə nəşr olunub).

Əllamə Məclisinin “Biharül-ənvar” əsəri hələ onun sağlığında müəllifə böyük şöhrət gətirmişdir. Əsərə yaxından bələd olan alimlər onu yüksək səviyyədə qiymətləndirmiş və haqqında tərifli sözlər demişlər.

Əllamə Məclisinin “Biharül-ənvar” əsəri bir hədis kitabı olmasına baxmayaraq, demək olar ki, bütün dini mövzularla yanaşı, bir çox dünyəvi mövzuları da əhatə etməkdədir. Çünki müəllif burada bütün dini mövzular haqqında olan hədisləri toplamış və onları dəyərləndirmişdir. Buna görə də “Biharül-ənvar” əsərində din və təbiətşünaslıq problemləri baş mövzu hesab olunur. Müəllif adı çəkilən əsərində dinin mənşəyi və mahiyyəti, onun idrak kökü, dinin yer üzərində insanın əmələ gəlməsinə münasibəti, cinlərin və mələklərin yaradılması, kainatın əmələ gəlməsi və bir sözlə, din və təbiətşünaslıq problemlərinə aid məqamlara toxunmuş və bunları İslamdüşüncəsi çərçivəsində və elmi əsaslarla izah etməyə çalışmışdır. O, dinin necə və nə zaman əmələ gəlməsini doğru-düzgün başa düşmək və onun ictimai həyatdakı rolunu təyin etmək üçün hər şeydən əvvəl elmə müraciət etməyin zəruri olduğunu vurğulamışdır. Buna görə də müəllif əsərdə ilk öncə elmə aid xüsusi fəsil açmış, orada Qurani-Kərimin ayələrini, daha sonra isə hədisi-şərifləri yazmaqla başlamış, İslamın elmə verdiyi dəyəri ön plana çəkmişdir. Əllamə Məclisi adı çəkilən əsərində din və təbiətşünaslıq arasında olan münasibəti İslam təfəkkürü çərçivəsində

⁴ Həmin mənbə, c. X, səh. 182

⁵ Məhəmməd Saleh Xatunabadi, Rövzatül-cənnat, c. II, ikinci nəşri, səh. 154

⁶ Seyid Möhsün Əmin, Əyanüş-şia, c. X, səh. 182

⁷ Məhəmməd Baqir əl-Xonsari, Rövzatül-cənnat: 7 cildə, c. I, Qum, Darül-islamiyyə, 1390/1970, səh. 123

işıqlandıraraq elmlə dinin arasında heç bir ziddiyyətin olmadığını, əksinə elmlə dinin vəhdət təşkil etdiyini xalq kütlələrinə göstərmişdir.

Əllamə Məclisi əsərdə yerin və göyün yaradılması haqqında böyük fəsilər açaraq əsərin 54-cü cildindən 63-cü cildinə qədər olan məlumatları tam olaraq təbiətşünaslıq problemlərinə həsr etmişdir. O, yerin və göyün yaradılmasını mütləq ilahi qüdrətə bağlayaraq⁸ Onun izni olmadan heç bir varlığın yarana bilməyəcəyini qeyd etmişdir. Həmçinin o, elmin insanlara Allah tərəfindən verildiyini və onun ilahi xarakterə malik olduğunu bildirmişdir. O, hər bir səmavi dinin elm üzərində qurulduğunu, elmsiz heç bir ibadətin fayda verməyəcəyini qeyd etmişdir. Müəllif elmin təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını üzə çıxardığını, insanı maarifləndirdiyini və onun mənəvi görüş dairəsini genişlətdiyini yazır. Elmlə yanaşı dini ideologiyanın da insanlara müsbət biliklər verdiyini, din vasitəsilə cəhalət və nadanlığın aradan götürüləcəyini və nəhayət, elmsiz insanın əşyadan da dəyərsiz bir varlıq olduğunu vurğulayan müəllif insanlara elm öyrənməyin zərurətini anlatmışdır.⁹

Əllamə Məclisinin “Biharül-ənvar” əsərində riyaziyyat elmlərinə aid bəzi problemlər də öz əksini tapmaqdadır. O, bu elmin Allah tərəfindən insanlara bir nemət olaraq verildiyini qeyd etmiş və İmam Əlinin (ə): “Hesab Allah tərəfindən insanlara verilmiş bir nemətdir” hədisini rəvayət etmişdir. Əllamə Məclisi astronomiya və riyaziyyat elmlərində mükəmməl məlumatlara malik olmuş bir alim idi. O, adı çəkilən əsərinin müxtəlif cildlərində¹⁰ məsələ ilə əlaqəli problemləri işıqlandırmışdı.

Şübhəsiz ki, Əllamə Məclisi öz dövründə olan təbiətşünaslıq elmləri nöqtəyi nəzərdən çıxış edərək bəzi nəzəriyyələr irəli sürmüşdür. Onun astronomiya və riyaziyyat elmləri sahəsindəki fikirləri alimin o dövrdə məlum olan və bu sahələrdə yazılan əsərləri dərinədən mütləq etməsindən və bu sahədə mükəmməl bilik sahibi olmasından xəbər verir. O, “Biharül-ənvar” əsərində astronomik məlumatları izah etmişdir. Müəllif Qurani-Kərimdə keçən “səma” və “ərz” kəlmələrinin leksik mənasını belə izah edir: “Yer aşağı olduğuna görə ərz adlanıb. Çünki ərz sözü aşağı, alçaq mənalarındadır. Səma isə yüksək və ucalıq mənalarını ifadə edir”.¹¹ Alim yerin və göylərin altı gündə yaradılması problemi haqqında İbn Abbasdan belə bir hədis nəql edir: “Ayədə olan altı gündə məqsəd axirət vaxtıdır”.¹² Lakin müəllif bu fikri qəbul etməyərək burada dünya vaxtı olduğu qənaətinə gəlir. Həmçinin o, Allahın bütün aləmləri bir göz qırpımında yaratmağa qadir olduğunu, lakin mələklərə ibrət olsun deyə onları tədricən yaratdığını söyləyir.¹³

Əllamə Məclisi “Biharül-ənvar” əsərində astronomiya elminin mühüm məsələlərindən olan göy cisimlərinin tərkibi, göy cisimlərinin hərəkəti, ulduzların uzaqlığı və bu tədqiqatlardan əldə edilə biləcək hər hansı bir bilgi haqqında məlumat vermişdir.¹⁴ O, günortanın yarı olması xəttini, qiblənin bilinməsi və başqa məsələləri araşdırmaq üçün astronomik və digər həndəsi cihazlardan istifadə etmişdir. O, bu

⁸ Həmin mənbə, c. 54, səh. 2; c. 60, səh. 95, 130

⁹ Həmin mənbə, c. I, səh. 150

¹⁰ Həmin mənbə, c. 83, səh. 137-144; c. 61, səh. 270; c. 70, səh. 139; c. 82, səh. 260

¹¹ Həmin mənbə, c. 54, səh. 4

¹² Həmin mənbə, c. 54, səh. 6

¹³ Həmin mənbə

¹⁴ Həmin mənbə, c. 74, səh. 76

elmlər sahəsinə aid bəzi problemləri o zaman daha məşhur olan qədim müsəlman və hind alimlərinin görüşləri əsasında işıqlandırmışdı. Əllamə Məclisi astronomiyaya aid problemlərə toxunan zaman demişdir: “Biz tanınmış ölkələrin dəyişmə meylinin miqdarını qeyd etdik, necə ki, tədqiqatçılar astronomiya sahəsində yazılan əsərlərə müraciət edə bilirlər. Ola bilsin ki, oxucu bi kitabda başqa şeylərə ehtiyac duysun”.¹⁵

Müəllif adı çəkilən əsərində günəşin əyilməsi nəticəsində namazın vaxtının müəyyən edilməsi haqqında da məlumat vermişdir. O yazır: “Burada bölgəmiz İsfahan şəhərində olan zavalın (günəşin əyilməsi) kölgəsinin miqdarını qeyd etdik. Həmçinin bu şəhərə yaxın olan bölgələrin də. Onun ərazisi 32⁰-dir və yaxudda ona yaxındır”.¹⁶ Əllamə Məclisi din və təbiətşünaslığın kainatın əmələ gəlməsi və mahiyyəti haqqında olan məlumatları təkcə bir yerə toplamaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda bu məsələyə də öz münasibətini bildirmişdir. O, Qurana (Bəqərə, 29) əsaslanaraq göylərin yeddi təbəqədən ibarət olduğunu,¹⁷ bu haqda Bətləyemusun (Ptolomeyin) “göylər doqquz təbəqədir” dediyi fikrinin yanlış olduğunu vurğulamışdır.¹⁸ Müəllif Əllamə Suyutinin “əd-Durrul-Mənsur” əsərində rəvayət olunan “yerlə göyün və hər göyün bir-birləri ilə olan ara məsafələri beş yüz min illik məsafə qədərdir” hədisinə də münasibətini gizlətməmişdir.¹⁹ Həmçinin o, qədim astronomların yerin bütün kainatın mərkəzi olduğunu və hərəkətsiz vəziyyətdə qaldığını görüşünü də qəbul etməyərək yer kürəsinin hərəkətdə olduğu fikrini təsdiqləmişdir.²⁰ O, əsərində Yerin günəş ətrafında orbita üzrə hərəkət etməsi, onun günəş ətrafında tam bir il müddətində hərəkət etməsi, günəş və ayın da hərəkətdə olması fikrini qeyd etmişdir.²¹ O, Allahın yer kürəsini yaradaraq onun üzərində insanların yaxşı yaşamasını, günəşin yeri qızdırması, ayın qaranlıq gecələri işıqlı etməsi və ulduzların isə vaxtı təyin etmək üçün yaradıldığını vurğulamışdı.²² Həmçinin o, yerin əzəli deyil, Allah tərəfindən sonradan yaradıldığı fikrini təsdiq edib bunu fəlsəfi dəlillərlə də əsaslandırmağa çalışmışdır.²³

Müəllifin əsərdə münasibət bildirdiyi məsələlərdən biri də təbiətşünaslığın ən mühüm problemlərindən biri olan yer üzündə insanın yaradılması problemidir. Bu haqda o, yazır: “Yer üzü bom-boş idi. Orada heç bir kimsə belə yox idi. Bu zaman Allah mələklərə: «Mən yer üzündə xəlifə yaradacağam» dedi. Bunun üçün O, Cəbraili (ə) yer üzünə göndərüb onun müxtəlif şirin və şoran torpaqlarından götürməsinə və insanın indiki şəklindəki kimi yoğurmasını əmr etdi. Cəbrail (ə) əmri yerinə yetirdikdən dərhal sonra Allah ona öz ruhundan üfürdü və beləliklə, ilk insan Adəm (ə) yarandı. Adəm (ə) yer üzünün torpağından yaradıldığı üçün (ədımul-ərz) belə adlandırılmışdı.”²⁴

Əllamə Məclisi gecə və gündüzün yaranma səbəbləri və s. haqqında məlumatlar vermişdir. O, gecə və gündüz saatlarının iyirmi dörd saat olduğunu qeyd

¹⁵ Həmin mənbə

¹⁶ Həmin mənbə, c. 82, səh. 371

¹⁷ Həmin mənbə, c. 54, səh. 1

¹⁸ Həmin mənbə, c. 54, səh. 5

¹⁹ Həmin mənbə, c. 55, səh. 98

²⁰ Həmin mənbə, c. 54, səh. 8

²¹ Həmin mənbə, c. 54, səh. 216

²² Həmin mənbə, c. 54, səh. 11-15

²³ Həmin mənbə, c. 54, səh. 225

²⁴ Həmin mənbə, c. 54, səh. 94

etmişdir.²⁵Hətta o, qədim ərəblərin gecə və gündüzün hər saatına xüsusi adların verdiyini də əsərdə qeyd edib.²⁶

Beləliklə, Əllamə Məclisi “Biharül-ənvar” əsərində günəş sistemini, onun hərəkət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, yerin və göylərin yaranması, gecə və gündüzün bir-birini əvəz etməsi və nəhayət yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi problemlərini dinə və elmi nailiyyətlərə əsaslanaraq şərh etməyə çalışmışdır. İndi onun dövründən 300 ildən artıq vaxt keçmiş, göy cisimlərini, yerdə həyatın əmələ gəlməsini və s. problemləri öyrənmək üçün yeni və daha təkmil cihazlar ixtira olunub, nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Məsələn, Əllamə Məclisinin ölümündən təxminən 160 il sonra göy cisimlərinin tərkibini öyrənmək üçün 1858-ci ildə spektroskop adlı cihaz kəşf edildi. Spektroskopun astronomiya elmində kəşf edilib tətbiq edilməsi günəş, ulduzlar, planetlər və s. göy cisimlərinin tərkibində hansı maddələrin olduğunu öyrənməyə imkan verdi.

Əllamə Məclisinin “Biharül-ənvar” əsərində təbiətşünaslıq problemləri haqqında dediyi ayələr, hədislər və fikirlər kainat və onun quruluşu haqqında olan elmi məlumatlarla uyğun gəlir. O, ən azından bu dedikləri ilə sübut etmişdir ki, maddi olan bu aləmlərin hamısı ilahi qüdrətlə yaranıb və onunla da idarə olunur.

Əllamə Məclisinin “Biharül-ənvar” əsərində diqqəti çəkən məqamlardan biri də İslam fəlsəfəsi məsələsidir. O, bu əsərində bəzən fəlsəfi bəhlələr açmış və materialistləri tənqid atəşinə tutmuşdur. O, Allahın varlığının isbatı, ağılın mahiyyəti, ruhun ölməzliyi, peyğəmbərlik missiyasının hikməti, vəhyin mahiyyəti, əxlaqın tərfi qəbir haqq-hesabı və s. bu kimi problemlərin həlledilməsində hədislərə söykənən mühüm fəlsəfi fikirlər söyləmişdir. Həmçinin o, yuxarıda izah etdiyimiz “Dəhriyə”, “Təbiətçilər” və bu kimi İslam dünyasında ortalığa çıxmış materialist fikirlərə tutarlı fəlsəfi cavablar vermişdir. O, adı çəkilən əsərinin müxtəlif yerlərində “Dəhriyə” və “Təbiətçilərə”,²⁷ Allahın birliyini inkar edənlərə,²⁸ Qəza və Qədr haqqında,²⁹ Cəbr və Təfviz (fatalizm və özbaşnalıq)³⁰ və digər İslam fəlsəfəsinə aid olan problemləri həlledmişdir. O, fəlsəfi dünyagörüşündə İbn Sinaın yolunu izləyənlərdəndir. Əllamə Məclisinin İbn Sina fəlsəfəsinin təsirində qalmasının başlıca səbəbi isə onun ustadı Molla Feyz Kaşaninin, onun da ustadı Molla Sədranın ona təsir etməsi olmuşdur.

Əllamə Məclisi “Biharül-ənvar”ın müqəddiməsində kiçikliyindən bəri elmə böyük bir maraq duyduğunu, uzun iş və araşdırmalardan sonra doğru məlumatın Allahın kitabında və Onun vəhyinin açıqlayıcıları olan Peyğəmbərin (s) və imamların (ə) xəbərlərində olduğu nəticəsinə çatdığını, yaşadığı dövrdəki bir çox kimsənin əksinə bütün söyləmələrini həqiqətlərin təməli olan bu xəbərlərin araşdırılmasına yönəltdiyini ifadə edir. Beləcə o, əsərini müxtəlif mövzulardakı dağınıq rəvayətlərin bir yerə toplanılmasını və hər kəsin bunları asanca taparaq faydalanmasını arzulamaq düşüncəsiylə yazdığını izah edir. O, əsəri yazmağa başlayarkən ilk öncə ona müqəddimə yazmış və həmin müqəddimədə Allahı, Peyğəmbəri (s) və məsum imamları (ə) orada vəsf etmişdir. Bu barədə o, yazır: “Allahın fəzilətindən umuram

²⁵ Həmin mənbə, c. 56, səh. 1

²⁶ Həmin mənbə, c. 56, səh. 7

²⁷ Həmin mənbə, c. 6, səh. 331

²⁸ Həmin mənbə, c. 2, səh. 230

²⁹ Həmin mənbə, c. 11, səh. 89

³⁰ Həmin mənbə, c. 5, səh. 82

ki, İmam Mehдинin (ə) qiyamına qədər bu kitabımı fəzilətli insanlar üçün qaynaq, İmamların (ə) elmlərini istəyən hər kəs üçün bir mənbə, tənə vuranların danlağ və tənələrindən uzaq, mənim üçün isə qiyamət günü bir kölgəlik qərar versin..”³¹

Əllamə Məclisi mənbələrdən istifadə edərkən onların dəqiqləşdirilməsi üzərində çox çalışmışdır. O, əsərin müqəddiməsində ikinci fəsilə “istifadə olunmuş kitabların sağlam və güvənİLƏn hala salınması” adı vermiş və burada istinad etdiyi mənbələri necə təshih etdiyi haqqda məlumat vermişdir.³²O, “Kütubu-ərbəa”nın heç bir təshihə ehtiyac olmadığını, əsrlərdir ki, alimlərin ona etimad etdiyini deyərək, bununla yanaşı Şeyx Səduqun bir çox əsərlərini də bu qurupdan olduğu qənaətinədir. Lakin bunlara baxmayaraq onun “əl-Amali”, “əl-Xisal” və “Kitabu əxbarir-Rza” əsərlərini isə təshih etdiyini yazır.³³

Əvvəlki fəsillərdə də qeyd etdiyimiz kimi, Əllamə Məclisi “Biharül-ənvar” əsərinin 54-cü cildində kainatın xəlq edilməsi haqqında xüsusi fəsillər açmış və burada yerlərin, göylərin və digər varlıqların yaradılışı haqqında Quran-kərim və hədisi-şəriflər çərçivəsində məlumatlar vermişdir.³⁴ O, mövzunun elmi təhlilini verməmişdən qabaq bu haqda ayələri, daha sonra isə hədisi-şərifləri qeyd etmişdir. Bundan sonra isə ayə və hədislərdə keçən bəzi sözləri lüğətsünaslıq baxımından izah etmiş və daha sonra isə mövzunun elmi təhlilinə başlamışdır. Əlbəttə, burada xüsusi şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, artıq Əllamə Məclisinin vəfatından 300 ildən artıq vaxt ötmüşdür. Son üç yüz il ərzində təbiətsünaslıq elmlərdə olan inkişafı hər bir kəsə bəllidir. Buna görə də Əllamə Məclisinin adı çəkilən əsərindəki bəzi elmi görüşlər öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Lakin buna baxmayaraq onun dövrünə qədər olan bəzi elmi məlumatlarla da tanış olmağın xüsusi əhəmiyyəti ola bilər.

Qeyd olunduğu kimi, müəllifimiz adı çəkilən əsərinin 54-cü cildindən 63-cü cildinə kimi olan məlumatları, daha doğrusu topladığı ayə və hədisləri sırf təbiətsünaslıq elmlərinə həsr etmişdir. O, əsərin 54-cü cildində I fəsilə “Aləmin xəlq edilməsi” adını vermiş və buraya ilk olaraq Qurani-Kərimin “əl-Bəqərə” ayə 29, “əl-Ənam” ayə 1, “əl-Əraf” ayə 4, “Yunus” ayə 3, “Hud” ayə 7, “əl-Fürqan” ayə 59 və digər surələrin müvafiq ayələrini toplamışdır. Ayələri qeyd etdikdən sonra o, bu ayələrə qısa təfsir vermiş və təfsirində daha çox bu ayələrin insanlara Allahın qüdrətinin xatırlandığını, hər bir varlığın yalnız və yalnız onun qüdrəti sayəsində yaradıldığını önə çəkmişdir. Həmçinin müəllif qeyd olunmuş ayələrə verdiyi təfsirində insanların dünyaya çox meyl etməməsi, dünya ləzzətləri müqabilində axirət dünyalarını puç etməmələrini vurğulamışdır. Müəllifin ilkin olaraq bu qənaətlərə gəlməsi qeyd olunmuş ayələrin məntiqi mənalı ilə də üst-üstə düşməkdədir. Çünki Uca Rəbbimizin bu ayələri endirməsində əsas məqsədlərdən biri yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, insanları düşünməyə vadar etməsidir, yoxsa Qurani-Kərim bir təbiətsünaslıq kitabı deyildir.

Əllamə Məclisi adı çəkilən əsərində Allah tərəfindən ilk öncə nəyin yaradılması üzərində dayanmış və bu haqda müxtəlif hədisləri qeyd etmişdir. O, Cəlaləddin Süyutinin (öl.1505) “əd-Dürrul-mənsur” əsərinə (c. VI, səh. 13) istinadən Allah

³¹ Həmin mənbə, c. VI, səh. 6

³² Həmin mənbə, c. 18, səh. 26, 29

³³ Həmin mənbə, c. 14, səh. 26, 29

³⁴ Həmin mənbə, c. 54, səh. 2-5

tərəfindən ilk yaradılan məxluqun qələm olduğunu bildirmişdir. İbn Abbasdan gələn həmin hədisdə deyilir:

وعن ابن عباس قال: إن أول ما خلق الله من شيء القلم، فأمره أن يكتب ما هو كائن إلى يوم القيامة والكتاب عنده قرأ (وإنه في أم الكتاب لدينا لعلي حكيم).

“Allahın ilk yaratdığı şey qələmdir. Çünki onun vasitəsilə qiyamətədək olacaqları yazmışdır.”.³⁵

Müəllif kainatın yaradılması haqqında danışarkən, ayədə keçən “**səma**” sözünü lüğətşünaslıq baxımından təhlil etmiş və bunun üçün görkəmli ərəb leksikoqrafı Rağib əl-İsfahaninin “Müfrədati əlfazil-Quran” əsərinə istinadən yazmışdır: “Səma sözü “sümuvv” kökündən alınmış və lüğətdə “ucaldılmış” mənasını ifadə edir. Daha sonra isə o, bu sözü ərəb qrammatikası nöqteyi-nəzərindən izah edərək onun qadın cinsində olduğunu qeyd etmişdir.”.³⁶

Müəllifin burada qeyd etdiyi maraqlı məqamlardan biri budur ki, o qədim astronomiyada məşhur olan göyün doqquz təbəqədən ibarət olması fərziyyəsini də mənasız saymışdır. O, ayədə qeyd olunmuş “**yeddi qat göy**” ifadəsini dəlil gətirərək, qədim astronomların bu barədəki fikirlərini əsassız adlandırmışdır. Həmçinin o, bu fərziyyələrin Bətləyemusa (Ptolomeyə) aid olduğunu da vurğulamışdır.³⁷ Əlbəttə ki, müəllif bu fərziyyələri puç adlandırmaqda bir neçə dəlil də irəli sürmüşdür.

Yuxarıda qeyd edilmiş ayələrdə yerlərin və göylərin altı gündə xəlq edildiyini görürük. Burada keçən “gün” kəlməsi haqqında təfsir və hədis kitablarında müxtəlif fərqli görüşlərin və hədislərin olmasına baxmayaraq, Əllamə Məclisi qətiyyətlə bu fikrin üzərində dayanır ki, burada məqsəd dünya vaxtı ilə ölçülən zaman ölçüsüdür. O, İbn Abbasın ayəyə verdiyi təfsirlərin birində “altı gün axirət vaxtı ilədir və hər bir gün axirət ölçüsü ilə min ilə bərabərdir” sözünün əsassız olduğunu, bu hədisin ayənin zahiri mənası ilə də uyğun gəlmədiyini vurğulamışdır.³⁸ Onun yerlərin və göylərin altı gündə xəlq edilməsinə olan münasibətindən biri də budur ki, Allah istəsəydi, bir göz qırpımında da bunları yaradardı. Lakin o, bununla insanlara ibrət verir ki, öz işlərində təcili olsunlar.

Əllamə Məclisi ayədə keçən “**altı gün**” ifadəsini Fəxrəddin Razinin “Məfatihül-qeyb” əsərində “əs-Səcdə” surəsinə verdiyi təfsirə istinadən yazırdı: “Allah taala peyğəmbərlikdən bəhs etdikdə, peyğəmbərin tövhidə çağırma və dəlil gətirmə barəsində üzərinə düşən vəzifələri də bəyan etmək üçün “**Allah göyləri və yeri yaradandır**” – deyə buyurmuşdur. Ayədəki “**altı gündə**” kəlməsinin düşünüən kəslərə görə, altı vəziyyətə işarə olduğunu daha əvvəl (“Əraf” surəsində də) söyləmişdik. Bu belədir. Çünki “**göylər**”, “**yerlər**” və “**bunların arasında**” ifadələri üç ayrı şeydir. Bunların hər biri üçün şəxs və sifətlərdən söz gedir. O halda Allahın göyləri yaratması bir hal, onun əlamətlərini yaratması başqa bir haldır. Yenə yeri yaratması bir hal, əlamətlərini yaratması başqa bir haldır. Həmçinin Allahın bunların arasında olan şeyləri yaratması bir hal, onların əlamətlərini yaratması başqa bir haldır. Beləcə, bu üç şey, altı hal üzrə olan altı şey olmuş olur. Allah burada “**gün**” sözündən istifadə etmişdir. Çünki insan Allahın yaratmasına baxıb onu düşündüyündə bunu bir hərəkət

³⁵ Həmin mənbə, c. 54, səh. 372

³⁶ Həmin mənbə, səh. 5

³⁷ Həmin mənbə, səh. 6

³⁸ Həmin mənbə, səh. 7

olaraq görür. Hərəkətin zərfi isə zamandır. Günlər də zamanların ən məşhuru. Əgər ayənin mənası belə qəbul edilməzsə onun mənası da aydın olmayacaqdır. Çünki göylər yaradılmamışdan əvvəl gecə və gündüz deyə bir şey yox idi. Bu eynilə birinin bir başqasına “Sənin doğulduğun gün mübarək bir gün idi” deməsinə bənzəyir. O kimsənin gecə doğulması da mümkündür. Onun gecə doğulması bu sözlə nəzərdə tutulan mənadan xaric deyil. Çünki bu kimsənin nəzərdə tutduğu xüsusi, o kimsənin doğumunu içinə alan zaman kəsiyidir”.³⁹

Əllamə Məclisi “dünya” sözü haqqında da maraqlı açıqlamalar etmiş, sözün etimoloji mənalarını izah etməyə çalışmışdır. O, adı çəkilən əsərində Şeyx Səduqun “əl-İləl” əsərinə (c. I, səh. 2) istinadən belə bir hədis nəql etmişdir:

عن علي بن أحمد بن محمد، عن محمد بن يعقوب، عن علي بن محمد، بإسناده رفعه قال: أتى علي بن أبي طالب عليه السلام يهودي فسأله عن مسائل، فكان فيما يسأله لم سميت الدنيا دنيا؟ ولم سميت الآخرة آخرة، فقال عليه السلام: إنما سميت الدنيا دنيا لأنها أدنى من كل شيء، وسميت الآخرة آخرة لأن فيها الجزاء والثواب.

“Bir yəhudi İmam Əlinin (ə) yanına gəlib ondan bir neçə məsələ haqqında sual soruşdu. Soruşduğu suallardan biri bu idi ki, nə üçün dünya dünya, axirət də axirət adlanır? İmam (ə) onun sualının cavabında buyurdu: “Dünya hər bir şeydən aşağı olduğu üçün dünya, axirət də orada savab və cəzaların veriləcəyi üçün axirət adlanmışdır”.⁴⁰

Bundan başqa o, dünya sözünün “dünv” kökündən yarandığını və lüğətdə “yaxın” mənasını bildirdiyini, həmçinin Qurani-Kərimin ayəsində⁴¹ də bu mənada istifadə edildiyini qeyd etmişdir. Müəllif dünya sözünün “alçaq” mənasında olduğunu və bunun da təhqiramiz bir söz olduğunu, yəni dünyaya bağlı olanların dünya tərəfindən həmişə rəzil edildiklərini də önə çəkmək istəmişdir.⁴²

Müəllif adı çəkilən əsərinin 55-ci cildində “Səmələr, onların keyfiyyəti və sayları” adlı xüsusi fəsilə (8-ci fəsil) səma ilə əlaqəli bütün ayələri, sonra da mövzuya aid hədisləri bir araya toplamışdır. Onun burada toxunduğu incə məqamlardan biri də göylərin stunsuz halda ucaldılması məsələsidir ki, buna da müəllif hədislər vasitəsilə aydınlıq gətirmişdir. O, yazır: “Qurani-Kərimin “Rəd” surəsində (ayə 2) buyurduğu: **“Göyləri, gördüyünüz kimi dayaqsız olaraq yüksəldən, sonra ərşi yaradıb hökmü altında alan müəyyən vaxtda (qiyamətə) qədər (səmada) dolanan Günəşi və Ayı (iradəsinə) tabe edən, bütün işləri yoluna qoyan, ayələri müfəssəl izah edən məhz Allahdır.** (Bütün bu dəlillərdən sonra), **Rəbbinizlə qarşılaşacağınız** (qiyamət günü dirilib haqq-hesab üçün hüsurunda duracağınız), **bəlkə, inanasınız!”** ayəyə verdiyi izahda arada sütunların olduğunu, lakin bizim onları adi gözümüzlə görmədiyimizi aşkar şəkildə bəyan edir”.⁴³ Yəqin ki, müəllif bu şərhə İmam Rzadan (vəf. 818) nəql olunan bir hədisə istinad etməsidir. Çünki bu ayənin şərhə barədə İmam Rzadan (ə) soruşdular. İmam (ə) onlara dedi: “Allah deyirmi **“Göyləri dayaqsız olaraq yüksəldən”**? Dedilər:

-Bəli. İmam (ə) dedi:

-Sütunlar var, lakin siz onları görmürsüz”.

³⁹ Həmin mənbə, səh. 9. Fəxrəddin Razinin “Məfatihül-qeyb” (c. VI, səh. 751, “əs-Səcdə” surəsi) əsərinə istinadən

⁴⁰ Əllamə Məclisi, Biharül-ənvar, c. 54, səh. 356

⁴¹ Rəd surəsi, ayə 21

⁴² Əllamə Məclisi, Biharül-ənvar, c. 54, səh. 357

⁴³ Həmin mənbə, c. 55, səh. 67

İmamın (ə) cavabından məlum olur ki, **“gözə görünməz sütun”** dedikdə, məhz cazibə güvvəsi nəzərdə tutulmuşdur. Çünki bu qanunu o vaxtki avam cammata açıq şəkildə bəyan etmək mümkün deyildir. Qurani-Kərim isə bu qanunu sadə yolla insanlara çatdırmışdır.

Əllamə Məclisi “Biharül-ənvar” əsərində (c. 56, 23-cü fəsil) mələklər haqqında geniş bəhs etmişdir. O, mələklərin təsnifatı haqqında yazırdı: “Mələklər aşağıdakı qruplara bölünürlər:

1. Kəribiyyun və ya aliyyun dəstəsinə aid mələklər.

Bu dəstəyə aid olan mələklər Haqqın substansiyasına vurğun olar, Onun cəlal və camal sifətlərinin seyrinə qərq olarlar. Onlar nə özlərinə, nədə başqalarına diqqət yetirməz, yalnız Allahı anarlar. İmam Cəfər Sadiq (ə) bu mələklər haqqında belə buyurur: “Kəribiyyun dəstəsinə aid mələklər Allahın yaratdığı ilkin varlıqlardandır. Onlar ərşin arxasında yerləşərlər. Bu mələklərdən bircəsinin işığı yer üzərindəki varlıq aləmi arasında paylanarsa, onların hamısına bəs edər”.

İmam Sadiq (ə) sonra belə davam edir:

“Musa (ə) öz istədiyini Allahdan xahiş etdikdə, Allah bu mələklərdən birinə əmr etdi ki, təcəlli etsin. Həmin mələk Tur dağına təcəlli etdi və dağ parçalandı”.

Bu hədis Quran ayəsində Musanın (ə) Tur dağında Allaha müraciətini və təcəlli məqamını izah edir”.⁴⁴

Bu dərəcədə olan mələklər qeyd etdiyimiz kimi, Allahdan başqa heç bir varlıq haqqında düşünməz və hətta Allahın Adəmi (ə) və kainatı yaratdığını belə bilməzlər. Bunu Əllamə Məclisi belə nəql edir: “Aliyyin dəstəsindən olan mələklər Allahdan savayı başqa şeylərə diqqət yetirməzlər. Onlar Adəmə (ə) səcdə etməyə göndərilməmişlər. Onlar Allahın Adəmi (ə) və dünyanı yaratdığını da bilmirlər”.⁴⁵

2. İbadət edən mələklər.

3. İşgüzar mələklər.

Biz Qurani-Kərimdən şeytanın və bilavasitə cinlərin atəşdən, insanın da torpaqdan yaradıldığını öyrənirik. Amma mələklərin nədən yaradıldıklarını dəqiq öyrənə bilmirik. Onların nurdan yaradıldıkları ancaq hədislərdə və bəzi təfsir kitablarında qeyd edilmişdir. Bu haqda Əllamə Məclisi İmam Cəfər Sadiqin (ə) belə buyurduğunu nəql edir: “إن الله عزوجل خلق الملائكة من نور” – Allah mələkləri nurdan yaratmışdır”.⁴⁶

Daha sonra müəllif mələklərin bir qisminin adlarını və vəzifələrini, Cəbrayılın (ə) vəhyə, İsrəfilin (ə) suru üfurməyə, Əzrayılın (ə) can almağa, Mikayılın (ə) təbiət hadisələrinə, Malikin (ə) cəhənnəmin, Rizvanın (ə) isə cənnətin gözətçisi olduqlarını, bunlardan başqa Ərşi daşıyan mələklərin, qəbirdəki sorğu-suala Nəkir (ə) və Munkir (ə) adlı iki mələyin, insanların əməllərini yazmaq üçün sağ və sol çiyinlərdə oturan mələklərin olduğunu da əsərində qeyd etmişdir.⁴⁷

Mələklərin insan və cindən fərqləri budur ki, yeyib-ichmək, nəsil vermək, cins növünə malik olmaq xüsusiyyətləri yoxdur. Onlar mükəmməl yaradılan varlıqlardır. Biz mələklərin maddə və kainatın hansı mərhələsində yaradıldıklarını bilmirik.

⁴⁴ Əllamə Məclisi, Biharül-ənvar, c. 56, səh. 184

⁴⁵ Həmin mənbə

⁴⁶ Həmin mənbə, c. 56, səh. 191

⁴⁷ Həmin mənbə, c. 56, səh. 193

Mələklər ilk ağıllı yaradılan varlıqlardır. İnsanlar isə yaranış baxımından cinlərin ardından sonrakı mərhələni təşkil edirlər. Mahiyyətini bilmədiyimiz mələklər və cinlər haqqında Qurani-Kərimdə bir çox ayə vardır ki, bunların da bir hissəsini yuxarıda qeyd etdik.

Cinlərin bizim dünyamızın ilk şəraiti içərisində yaradılmalarına baxmayaraq, mələklər bu yer kürəsinin maddələrindən yaradılmamışlar.

Əllamə Məclisi mələklərin sayının yalnız və yalnız Allah tərəfindən bilindiğini, onların sayının son dərəcə çox olduğunu, hər bir mələyin özünəməxsus şəkildə işlərinin olduğunu da qeyd etmişdir.⁴⁸ O, bir şəxsin İmam Əlidən (ə) “Allahın yer üzündə Adəmdən (ə) qabaq ona ibadət edəcək varlıqlar yaratmışdır?” sualına, İmamın (ə) belə cavab verdiyini yazır: “Bəli. Yer üzünü yaratmamışdan əvvəl göyləri yaratmış, sonra mələkləri yaratmışdır. Mələklər qanadlı məxluqlardır. Onlar göyün müxtəlif təbəqələrində məskunlaşmışlar və gecə-gündüz Allaha zikr etməklə məşğuldurlar. Onların içindən İsrafil, Mikayıl və Cəbrayıl seçmişdir. Allah bundan sonra yeri yaratmışdır. Orada cinləri xəlf etmiş və onlara da qanadlar vermişdir. Amma onlar mələklərin yaradıldığı maddədən yaradılmamışlar. Allah cinləri yerin müxtəlif təbəqələrində məskunlaşdırmışdır. Onlar da orada Allaha zikrlər deməklə məşğuldurlar. Bundan sonra isə bunlara bənzəməyən, bədənli, ruhlı, qanadsız və yeyib-içən cinlər yaratmışdır.. Sonra bunların bəziləri Allahın əmrindən çıxmış, bir-birlərinin qanlarını tökmüş və fəsad yaratmışlar..”⁴⁹

Müəllif “Mələklərin həqiqəti, onların əlamətləri və işləri” haqqında xüsusi fəsildə mövzu ilə əlaqəli bütün problemləri incələməyə çalışmışdır. İlk öncə mələklər haqqında olan “əl-Bəqərə”, 30-34, 97-98, 234, “Ali-İmran” 18, 39, 42, 45, “əl-Ənam”, 61, 93, 98, 158, “ər-Rəd”, 11, 13 və digər bütün ayələri bir araya toplayan müəllif, daha sonra onları öz adəti üzrə təhlil etmişdir. O, mələklərin adi insanlar tərəfindən görünməsinin qeyri-mümkün olduğunu, lakin Allahın izni ilə onların istədikləri zaman insan şəklində və ya öz həqiqi surətlərində görünə biləcəklərini də əsərində qeyd etmişdir. Buna misal olaraq Cəbrayılın (ə) Peyğəmbərimizə (s) Dihyə əl-Kəlbini surətində göründüyünü, İbrahim (ə) və Lut (ə) peyğəmbərin mələklərdən ibarət qonaqlarını dəlil olaraq göstərmişdir.⁵⁰ Bundan başqa qəbirdə möminlərdən Bəşir və Mübəşşir, kafir və günahkarlardan isə Nəkir və Munkir adlı iki mələyin insandan sorğu-sual edəcəklərini və bu zaman onların insana görünəcəklərini də qeyd etmişdir.⁵¹

Mələklərlə bağlı məlumatlardan biri də onların Allahın əmrlərinə tam itaətkar olmaları, heç vaxt günaha, Allaha qarşı üsyana qalxmayacaqlarıdır. Həmçinin mələklərin bir-birlərini əvəz etdikləri, gecə və gündüz mələklərinin olduğunu, növbə ilə insanların əməllərinə nəzarət etdikləri də əsərdə vurğulanmışdır.⁵²

Müəllif qoruyucu (mühafizə) mələklərinin olduğunu, onların insanların həm əməllərini, həm də onların özlərini cinlərdən və digər məxluqlardan qoruduqlarını da

⁴⁸ Həmin mənbə, c. 54, səh. 319

⁴⁹ Həmin mənbə, c. 54, 322-323

⁵⁰ Həmin mənbə, c. 56, səh. 149

⁵¹ Həmin mənbə, c. 56, səh. 212

⁵² Həmin mənbə, c. 56, səh. 150-151

Cinlərin insanlarla olan münasibətlərinə gəldikdə, ümumilikdə onların insanlara zərəri yoxdur. Cinlər dünyanın imkanlarını insanlarla paylaşmadıqlarından onlarla insanlar arasında keçmişdə bir döyüş olmadığı kimi, gələcəkdə də belə bir şeydən söz gedə bilməz. Bununla bərabər Qurani-Kərimdə onlardan gələ biləcək pis fikir və zərərli xəyallara qarşı insanların diqqəti çəkilərək bundan Allaha sığınılması istənməmişdir.

Qurandan başa düşüldüyünə görə, cinlər kainatın təhlükəsiz yerlərində gəzib otura bilirlər. Bunu Qurani-Kərim belə bəyan edir:

وَأَنَا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتَأَتْ حَرَسًا شَدِيدًا وَشُهُبًا. وَأَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْمَعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شُهَابًا رَصَدًا.

“Biz (cinlər yuxarı aləm əhlinin söhbətinə oğrun-oğrun qulaq asmaq üçün) göyə qalxmaq istədik (səmanı yoxladıq), amma onun (mələklərdən ibarət) güclü gözətçilər və yandırır-yaxan (axan) ulduzlarla dolu olduğunu görürük. Biz (Məhəmməd əleyhissəlamın peyğəmbər göndərilməsindən əvvəl mələklərin söhbətinə) qulaq asmaq üçün (göyün) bəzi yerlərində otururduq. Lakin indi kim (onların söhbətinə) qulaq asmış olsa, yandırır-yaxan bir ulduzun onu gözlədiyini görər”.⁶²

Lakin əslində bizim dünyamızın səssiz və zərərsiz sakinləri olan cinlər haqqında çox şey demək imkanına sahib deyilik. Yalnız bunu deyə bilərik ki, biz cinlərlə və hətta bəzi mələklərlə bir yerdə yaşayırıq.

İnsanın (Həzrət Adəm və Həvvanın) yaradılması

Beləliklə, yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi haqqında ən düzgün və ən dolğun məlumatı müqəddəs dinimiz olan İslamın əsas mənbələrindən öyrənirik ki, bu öyrəndiklərimiz də heç şübhəsiz ki, bir azdan sonra izah edəcəyimiz müasir elmi nailiyyətlərlə tam uyğundur.

İslama görə Allah ilk insan olan həzrət Adəmi (ə) torpaqdan yaratmış və ona öz ruhundan üfürərək can vermişdir. Beləcə insan fiziki varlığı ilə dünya həyatına, ruhi varlığı ilə də mənəvi aləmə uyğun bir formaya sahib edilmişdir. Ona verilən ağıl, iradə, hafizə, səbir, qəzəb kimi duyğu və bacarıqlarla uca Allahın dəyər verdiyi bir varlıq olan insan olmuşdur. İnsana eyni zamanda “Allahın xəlifəsi” adı da ona məhz uca Rəbbimiz tərəfindən verilmişdir. İnsan gözəl bir şəkildə yaradılmış və ona insanlıq dəyəri verilərək eyni zamanda məsuliyyət əmanəti ilə də cavabdeh qılınmışdır. Bu mənada insanın yaradılması, yaşadılması, xəlifə qılınması məsələsi və s. kimi insan mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi, mövzumuz üçün əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

İnsan dəyərli varlıqdır və onun yaradılışı haqqında çoxlu fikirlər mövcuddur. Əllamə Məclisi Qurani-Kərimə və hədisi-şəriflərə, həmçinin özündən əvvəlki alim və filosofların fikirlərinə istinadən ilk insanın Allah tərəfindən torpaqdan yaradıldığı qənaətinə gəlmişdir. O, insanın nə üçün insan adlanması haqqında adı çəkilən əsərinin 57-ci cildə “İnsan nə üçün insan.” adlanır adlı fəsil (38-ci fəsil) açmış burada mövzu ilə bağlı bir neçə hədisi-şərif nəql etmişdir. İnsanın insan adlanması haqqında İmam Cəfər Sadiqdən (ə) aşağıdakı hədisi nəql etmişdir:

⁶² Cin surəsi, ayə 8-9

عن علي بن أحمد بن محمد بن جعفر الاسدي، عن معاوية بن حكيم عن ابن أبي عمير، عن بعض أصحابنا، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: سمي الانسان إنسانا لانه ينسى، وقال الله عزوجل: "ولقد عهدنا إلى آدم من قبل فنسي."

"İnsan unutulmuş olduğu üçün insan adlanmışdır. Necə ki, Allah taala buyurmuşdur: **"Doğrusu, bundan əvvəl Adəmə də (Şeytana uymamağı) tövsiyə etmişdik. Lakin o (tövsiyəmizi) unutdu"** (Taha, 115).⁶³

Müəllif bundan sonra insan sözünün etimoloji təhlilini vermiş, onun qrammatik baxımından hansı kökdən yarandığını və s. izah etməyə çalışmışdır. O, Bəsrə qrammatika alimlərinə görə, insan sözünün "üns" kökündən yarandığını, Kufə qrammatiklərinə görə isə "nisyan" kökündən əmələ gəldiyini, birincilərə görə "ünsiyyət qurmaq", ikincilərə görə isə "unutmaq" mənasını daşdığını da qeyd etmişdir. Müəllif bu fikirləri Xəlil bin Əhməd əl-Fərahidin "Kitabül-eyn" və Şeyx Tusinin "ət-Tibyan" əsərlərinə istinadən işıqlandırmışdır.

Müəllifin əsərində yer verdiyi, lakin bütün alimlər tərəfindən heç də doğru qəbul edilməyən fikirlərindən biri də qadının kişinin qabırğasından yaradılmasıdır. O, qadının (المرأة) adlanmasının səbəbini İmam Cəfər Sadiqdən (ə) nəql olunmuş "Qadın ona görə qadın (mərətun) adlanır ki, o kişinin qabırğasından xəlv edilmişdir" hədisinə bağlayır.⁶⁴ Doğrudur, müəllif əsərinin başqa yerində Həvvanın (ə) Adəmin (ə) yarandığı palçıqın qalıqından yaranması fikrini təsdiqləmişdir. Onun maraqlı açıqlamalarından biri də qadınların "nisa" adlanmasının səbəbidir. O, bu səbəbi "nisa" sözünün "nisyan" (unutqanlıq) sözündən törədiyini bildirmişdir.⁶⁵

Həvvanın (ə) "Həvva" adlanması haqqında müəllifin gəldiyi qənaət budur ki, Allah Adəmi (ə) yaratdıqdan sonra ona qısa müddətli yuxu vermiş, Adəm (ə) oyandıqdan sonra yanında bir şəxsin olduğunu görmüş, onun kimliyini soruşduqda Allahın Adəmin (ə) onunla ünsiyyətdə olacağını və adının da Həvva olduğunu bildirməsidir. Onun Həvva adlanması isə canlıdan yaranmasına və ya hər bir canlının anası olmasına görədir.⁶⁶

Müəllifin insanla əlaqədar yazdıqları içində diqqəti çəkən məqamlardan biri də insanın bütün məxluqatdan və hətta mələklərdən də fəzilətli və üstün olmasını qeyd etməsidir. O, bu haqda xüsusi paraqraf açaraq ayə və hədislər vasitəsilə sübut etməyə çalışmışdır ki, insan öz insanlıq vəzifəsini yerinə yetirdiyi müddətcə bütün məxluqatdan daha üstün və daha şərəflidir.

O, "Biharül-ənvar" əsərində insanın dəyəri və yaradılış hekayəsini izah edərkən ilk olaraq Qurani-Kərimdəki bu ayəni yazır:

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ. وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَلَّمَا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ الْغَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ. وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ.

⁶³ Həmin mənbə, c. 57, səh. 265

⁶⁴ Həmin mənbə, c. 57, səh. 265

⁶⁵ Həmin mənbə, c. 57, səh. 265

⁶⁶ Həmin mənbə, c. 57, səh. 265-266

“(Ya Rəsulum) **Sənin Rəbbin mələklərə: Mən yer üzündə bir xəlifə (canişin) yaradacağam dedikdə** (Mələklər): **Biz Sənə şükr etdiyimiz, şəninə təriflər dediyimiz və Səni müqəddəs tutduğumuz halda, Sən orada (yer üzündə) fəsad törədəcək və qan tökəcək bir kəsmi yaratmaq istəyirsən? – söylədilər.** (Allah onlara:) **Mən bildiyim şeyi siz bilmirsiniz!- buyurdu.** (Allah Adəmi yaratdıqdan sonra) **Adəmə bütün şeylərin adlarını öyrətdi. Sonra onları (həmin şeyləri) mələklərə göstərərək: (iddianızda) doğrusunuzsa, bunların adlarını Mənə bildirin! - dedi. Onlar: Sən paksan, müqəddəssən!** (Bütün eyib və nöqsanlardan kənarsan) **Sənin bizə öyrətdiklərinədən başqa biz heç bir şey bilmirik.** (Hər şeyi) **bilən Sən, hikmət sahibi Sənsən, - dedilər.** (Sonra) **O: Ey Adəm, bunların (kainatda mövcud olan əşyanın) adlarını onlara bildir!- dedi.** (Adəm) **onlara (mələklərə) onların adlarını xəbər verdikdə (Allah): Mən sizə, göylərin və yerin gözə görünməyən sirrlərini və sizin gizlində - aşkarda nə etdiyinizi bilirəm, söyləmədimmi? – buyurdu.** (Ya Peyğəmbər) **biz mələklərə: Adəmə səcdə edin! – dedikdə İblisdən başqa (hamısı) səcdə etdi.** (Yalnız) **o, lovğalanaraq (səcdə etməkdən) imtina etdi və kafirlərdən oldu.** (Sonra) **Biz (Adəmə) dedik: Ey Adəm, sən zövcənlə (Həvvə ilə) Cənnətdə qal və hər ikiniz oradakı meyvələrdən istədiyiniz kimi, bol-bol yeyin, yalnız bu ağaca (buğdaya) yaxın gəlməyin. Yoxsa (özünü) zülm edənlərdən olarsınız.** (Lakin) **Şeytan onları azdırıb (buğdadan yedizdirməklə nemətlər içində) olduqları yerdən uzaqlaşdırdı. Biz də (Adəmə, Həvvəyə və şeytana): bir-birinizə düşmən kəsilərək (buradan kənar olub yer üzünə) enin! Yerdə sizin üçün müəyyən vaxta qədər (ömürünüzün axırınadək) sığınacaq və yaşayış (dolanacaq) vasitələri var, - dedik”.**⁶⁷

İnsan oğlunun nə qədər şərəfli olduğunu Quran ayələrindən açıq bir şəkildə görürük. O, hər şeydən öncə Allahın xəlifəsidir. Əllamə Məclisi bu ayəni təfsir edərkən Qazı Beyzavinin (öl.1286) təfsirinə istinad edərək yazırdı: “Ayədə işlədilən xəlifə kəlməsi başqasının ardınca gəlmək mənasındadır və bu sözdəki “**ə-tə**” hərfi isə mübaliğə üçün istifadə olunub. Xəlifə dedikdə isə yer üzünü abadlaşdıranların ardınca getmək və beləliklə, oranı abadlaşdırıb düzəltmək mənasında ola bilər. Həmçinin mələklərin Allaha qarşı ünvanladıkları sual etiraz və Adəm övladını pisləmək deyildir. Onlar Allahın onlara əvvəlcə verdiyi xəbərdən, yaxudda lövhiməhfuz vasitəsilə onlara Adəm övladının yer üzündə fitnə-fəsad törədəcəyini bilirdilər”.

⁶⁸ Allah ona yer üzündə öz adına bəzi vəzifələri icra etməsi üçün güc və səlahiyyət vermişdir. Bu səlahiyyət sadəcə Adəmə (ə) deyil, qiyamətə qədər gəlib gedəcək bütün insanlara verilmişdir. Belə ki, başqa bir ayədə belə buyurulur: “**Sizi yer üzünün varisləri edən** (bir-birinizin yerinə gətirən) **Odur**”.⁶⁹

Xəlifənin xilafət məqamına layiq sifətlərlə hazırlanmış olması lazımdır. Ayrıca ona xilafəti bəxş edənin nurundan daşması, hökm edəcəyi varlıqlardan üstün olması lazımdır. İnsanın üstünlüyü, ilk öncə bilikli və ağıllı olmasından qaynaqlanır. Allah insana mələklərin belə bilmədiklərini öyrətmişdir. İnsanın digər əsas xüsusiyyətlərindən biri də iradə sahibi olmasıdır. Sadəcə insana verilən bu sərbəst iradə onu cavabdeh bir varlıq halına gətirmişdir. Allahdan insana yönəlmiş olan əmr

⁶⁷ Bəqərə surəsi, ayə 30, 36

⁶⁸ Əllamə Məclisi, Biharül-ənvar, c. XI, səh. 97

⁶⁹ Əl-Fatir surəsi, ayə 39

və qadağalar onun azad olduğuna dəlalət edir. Çünki iradəsi və azadlığı olmayan kimsəyə əmr və qadağanın söylənməsi düşünülə bilməz. Mələklərdə və digər canlılarda insanların sahib olduğu iradə və hürriyyət olmadığına görə onlar insan qədər cavabdehlik daşıyırlar.⁷⁰

İnsanın palçıqdan yaradılmasını elm də dəstəkləyir. Çünki insan bədənini təşkil edən elementlər torpağın məhsuludur. İnsan yer üzündən götürülmüş bir ovuc palçıq və Allahın ruhundan üfürülmüş bir nəfəsdən ibarətdir. Palçıq bədən, İlahi nəfəs isə ruhu təmsil edir. İnsana ruhun üfürülməsi İlahi bir sirdir və bunun keyfiyyətini heç kəs dərk edə bilməz. Ancaq bunu söyləmək olar ki, Yaradanına iman gətirməsi, şükr edərək Ona yönəlməsi, dünyada Allahın iradəsinə uyğun hərəkət etməsi, xeyir və haqq sevgisi, doğruluq və ədalət kimi əxlaqi xüsusiyyətlərlə bəzənməsi üçün Allah insanı bu İlahi ruhla dəstəkləmişdir. Bu ruhdan ilk düşünülmən məqsəd canlılıq deyildir. Çünki heyvanlar da insanlar kimi canlılıq dəyərini daşıyırlar. Əgər ruhdakı məqsəd canlılıq olsaydı, insanın digər canlılardan fərqi olmazdı və Allah mələklərə Adəmə (ə) səcdə etmə əmrini verməzdi. İslama görə, insan yaradılmışların ən şərəfli olmaqla yanaşı, eyni zamanda istər ruhi, istərsə də fiziki xüsusiyyətlərlə digər canlılardan fərqlənir. **“Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq!”**⁷¹ İnsan iki ayaq üzərində dik dura bilən, ağıllı və şüurlu bir varlıqdır. Baş, beyin quruluşu, orqanlarının ahəngi və səs sistemindəki zənginlik onun gözəl bir şəkildə yaradılmasından xəbər verir. Yüksək zəkası səbəbilə hadisələrə cəld və ən uyğun şəkildə reaksiya vermək qabiliyyəti vardır. İnsan yüksək zəkası hesabına ona faydalı olan şeyləri götürür, zərərli şeylərdən isə uzaqlaşır. Qavraması digər canlılardan çox yüksək olduğundan, onların edə bilmədiklərini edir. Yəni daha konkret desək, insan dil, düşüncə, mədəniyyət, əxlaq, vicdan, duyğu və dini vəzifələrə sahibdir. Lakin bütün bunların eynisini heyvanlar və digər canlılar üçün düşünmək olmaz. **“Biz, Adəm övladını şərəfli və hörmətli etdik, onları suda və quruda (gəmilərə, heyvanlara və başqa nəqliyyat vasitələrinə) mindirib sahib etdik, özlərinə (cürbəcür nemətlərdən) təmiz ruzi verdik və onları yaratdığımız məxluqatın çoxundan xeyli üstün etdik”.**⁷²

İnsan şüur, nitq qabiliyyəti, gözəl surət, boy-buxun, əllə yemək, və s. bu kimi məziyyətlərinə görə həmişə Allaha şükür edib yalnız Ona tapınmalıdır. Rəbbinə heç bir şərikin qoşmamalıdır.

Adəmin (ə) yaradıldığı maddə, müxtəlif ayələrdə dəyişik terminlərlə ifadə edilmişdir. Fəxrəddin ər-Razi (1149-1209) bu ayələrdə Adəmin (ə) yaradılış keyfiyyətinin müxtəlif şəkillərdə təsvir edildiyini bildirmiş və onları: torpaq (**turab**) (Ali-imran, 59), su (**mau**), palçıq (**tin**), tərtəmiz süzülmüş palçıq (**sulalə min tin**) (əl-Muminun, 12), yapışqan palçıq (**tini-ləzib**) (əs-Səffat, 11) və qurumuş palçıq (**salsal**) (ər-Rəhman, 14) şəklində sıralamışdır.⁷³

Əllamə Məclisi Adəmin (ə) belə adlanması haqqında yazır: “Adəm sözü yer üzünün üst torpağı mənasındakı “ədimül-ərz” sözündəndir. Həvvə (ə) sözü isə “hey”

⁷⁰ Əllamə Məclisi, Biharül-ənvar, c. XI, səh. 98

⁷¹ Tin surəsi, ayə 4

⁷² əl-İsra surəsi, ayə 70

⁷³ Fəxrəddin ər-Razi, Təfsirül-Kəbir

sözündən əmələ gəlib və canlı mənasındadır. Çünki o, canlılığın qabırğasından yaranıb”.⁷⁴

Bundan başqa o, Adəm sözünün digər mənalari haqqında da müxtəlif alimlərin görüşlərini qeyd etmişdir.

İlk insanın yaranması ilə əlaqədar diqqəti çəkən xüsuslardan biri də elm və mədəniyyətin məhz ilk insana verilməsidir. Bunu Allah Qurani-Kərimdə belə bəyan edir: **«وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»** (Allah Adəmi yaratdıqdan sonra) **Adəmə bütün şeylərin adlarını (isimlərini) öyrətdi. Sonra onları (həmin şeyləri) mələklərə göstərərək: “(İddianızda) doğrusunuzsa, bunların adlarını Mənə bildirin!”- dedi**”.⁷⁵

Ayəyə təfsir verən alimlər qiyamətə qədər olacaq hər bir şeyin Adəmə (ə) öyrədildiyini yazırlar.⁷⁶ Əllamə Məclisi İmam Cəfər Sadiqdən (ə) belə nəql edir: **«عن الفضل بن عباس، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: سألته عن قول الله عز وجل: «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» ما هي؟ قال: أسماء الاودية والنبات والشجر والجبال من الارض.**

Fəzl bin Abbas İmam Cəfər Sadiqdən (ə) soruşur: Allahın **“Adəmə (ə) bütün isimlərin adlarını öyrətdi”** ayəsinin mənası nədir? İmam (ə) buyurdu:

“Yer üzündə olan vadilərin, bitkilərin, ağacların, dağların adlarını”.⁷⁷

Əllamə Məclisi **“Biharül-ənvar”** əsərində Həvvanın (ə) yaradılması haqqındakı xəbərlərə geniş yer vermiş⁷⁸ və bu haqda Qurani-Kərimin: **“Ey insanlar! Sizi tək bir kəsdən (Adəmdən) xəlf edən, ondan zövcəsini (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadınlar törədən Rəbbinizdən qorxun!”**⁷⁹ ayəsini təfsir etmişdir. O, Təbərisiyə istinadən yazırdı:

قوله: «من نفس واحدة» قال الطبرسي رحمه الله. المراد بالنفس هنا آدم «وخلق منها زوجها» ذهب أكثر المفسرين إلى أنها خلقت من ضلع من أضلاع آدم، ورووا عن النبي صلى الله عليه وآله أنه قال: «خلقت المرأة من ضلع إن أقمتها كسررتها، وإن تركتها وفيها عوج استمعت بها.»

Allahın **“..Sizi tək bir kəsdən.”** ayəsi haqqında Təbərisi deyir: **“ayədəki “nəfs” sözündə məqsəd Adəmdir (ə). “Ondan zövcəsini yaratdı” ayəsində məqsəd əksər təfsirçilərə görə, Adəmin (ə) aşağı qabırğasıdır. Peyğəmbərdən (s) belə rəvayət olunur: “Qadın qabırğadan yaradılıb. Əgər onu düzəltmək istəsən sınacaqdır.”**⁸⁰

Sonra müəllif İmam Cəfər Sadiqdən (ə) bunun əksini bildirən bir hədis nəql etmişdir. Həmin hədisdə deyilir:

وروي عن أبي جعفر الباقر(ع): أن الله خلق حواء من فضل الطينة التي خلق منها آدم.

“Allah Həvvanı (ə) Adəmin (ə) yaradıldığı torpağın qalıqından yaradıb”.⁸¹

Hədisi-şəriflərə nəzər salarkən görürük ki, Peyğəmbər (s) bizə qadının yaradılışına dair bioloji biliklər vermişdir. Yəni Həvvanın (ə) Adəmdən (ə) yaradılmasına dair məlumatlar verərək həm də qadınla necə davranmaq lazım olduğunu bizə öyrətmişdir.⁸²

⁷⁴ Əllamə Məclisi, Biharül-ənvar, c. XI, səh. 99

⁷⁵ Bəqərə surəsi, ayə 34

⁷⁶ Bax: Təfsiri-Bəğəvi, qeyd olunan ayənin təfsirinə

⁷⁷ Əllamə Məclisi, Biharül-ənvar, c. XI, səh. 147

⁷⁸ Həmin mənbə, c. XI, səh. 99

⁷⁹ Nisa surəsi, ayə 1

⁸⁰ Əllamə Məclisi, Biharül-ənvar, c. XI, səh. 99

⁸¹ Həmin mənbə, c. XI, səh. 99

⁸² Səhihi-Buxari, Nigah-80, 81

Qurani-Kərimin başqa-başqa yerlərində insanın yaradılması haqda keçən ayələr müxtəlif şəkildə açıqlanmışdır. Məsələn, insanın tək bir nəfsdən⁸³ yaradılması, bir tərəfdən ilk insan nümunəsinin yaradılmasına işarə edərək, digər cəhətdən isə bununla bütün insanlığın ortaq ana-atadan gəldiyi xatırladılaraq insanların qardaşca yaşamalarının zəruriliyi bildirilməkdədir. Buradan məlum olur ki, eyni nəsil və kökdən gələn insanların nəsil və nəşəblə öyünmələrinin bir mənası yoxdur. Ümumiyyətlə yuxarıdakı ayədə keçən **“nəfs”** kəlməsindən məqsəd Adəmdir (ə). Ancaq eyni ayənin davamında **“زَوْجَهَا وَخَلَقَ مِنْهَا”** **“zövcəsini də ondan yaratdıq”**⁸⁴ cümləsini **“onun cinsindən”** şəkildə mənə verənlər olmuşdur. Bu təfsirə görə, Həvva (ə) ilk insanın bədənindən deyil, onun da əsli olan torpaqdan yaradılmasıdır. Bu görüş haqqında Əllamə Məclisi İmam Məhəmməd Baqirdən (ə) belə bir hədis rəvayət edir: “Allah Adəmi (ə) onu yaratdığı torpağın qalıqından yaratdı”.⁸⁵ Həmçinin Allah taalanın Adəmi (ə) torpaqdan yaradmağa qadir olduğuna görə, Həvvanı (ə) da torpaqdan yaradmağa qadirdir. Belə olduqda Həvvanın (ə) Adəmin (ə) qabırğa sümüyündən yaradıldığını deməyin bir mənası yoxdur.⁸⁶ Əllamə Məclisi ayədə keçən **“min”** ön qoşmasının səbəb mənasında olduğu və belə olduğu halda ayənin “Həvvanı (ə) Adəmə (ə) görə yaradıldığı” mənasında izah edilə biləcəyi ehtimalını da irəli sürmüşdür.⁸⁷ Beləliklə də o, Həvvanın (ə) Adəmin (ə) qalan palçıqdan yaradıldığı fikrinin mümkün olduğunu qeyd etmişdir.

Ola bilsin ki, müəllif bu növdən olan hədislərin deyilməsində məqsədin əziyyət verməklə qadını istənilən şəkllə salmanın mümkün olmayacağını açıqlamışdır. Kobudluq yerinə onlara ülfət və şəfqət göstərməyi tövsiyə etmişdir. Ailə yuvasının davamlılığı və ailə üzvlərinin xoşbəxtliyi üçün yol budur. Lakin kişiye qadının dünyasına və axirətinə zərər verə biləcək xüsurlarda doğrunu başa salmaq lazımdır. **“Özünüzü və ailə üzvlərinizi cəhənnəmdən qoruyun!”**⁸⁸ ayəsindən də görürük ki, Allah doğrunu tapmaqda ailə üzvlərinin bir-birinə yardım etmələrini tövsiyə edir.

Həvvanın (ə) Adəmin (ə) qabırğasından yaradılması hədisi hərfi mənada izah edilərək Həvvanın (ə) Adəmin (ə) qabırğa sümüyündən yaradıldığı görüşünün mənimsənməsinə səbəb olmasına baxmayaraq, Tövrata da uyğun olan bu görüş bəzi alimlər tərəfindən qəbul edilmir.⁸⁹

Qurnari-kərimdə Həvvanın (ə) yaradılışından bəhs edilmir, təkcə Adəmlə (ə) birlikdə cənnətdə yerləşdirilmələri və oradan çıxarılmaqlarından danışılır.⁹⁰

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Həvvanın (ə) Adəmin (ə) qabırğa sümüyündən yaradılması fikrini təsdiqləyəcək Qurani-Kərimdə heç bir ayə və hökm yoxdur. Həmçinin, Allah taalanın buyurduğu **“zövcəsini də ondan yaratdıq”** ayəsini bu görüş əsasında izah etmək də düzgün deyildir. **“Zövcəsini də ondan yaratdıq”** ayəsini izah edənlərin məqsədi Qurani Tövratin təkvin kitabı ilə uyğunlaşdırmaqdır.⁹¹

⁸³ Nisa surəsi, ayə 1

⁸⁴ Nisa surəsi, ayə 1

⁸⁵ Əllamə Məclisi, Biharül-ənvār, c. XI, səh. 99

⁸⁶ Fəxrəddin ər-Razi, Təfsirül-Kəbir, c. VII, səh. 311

⁸⁷ Əllamə Məclisi, Biharül-ənvār, c. XI, səh. 103

⁸⁸ Təhrim surəsi, ayə 6

⁸⁹ Ömer Faruk Harman, Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. XVI, “Havva” maddəsi, səh. 544

⁹⁰ Bax: əl-Bəqərə, surəsi, ayə 35, 38; əl-Əraf, surəsi, ayə 19; Taha, surəsi, ayə 117, 123

⁹¹ İbn Kəsir, Təfsirül-Quranil-əzim, c. II, səh. 297

Atamız Adəm (ə) və anamız Həvvə (ə) ilə başlayan insanlıq tarixi o ikisindən çoxalan nəsillər günümüzdə qədər gəlmiş, qiyamətə qədər də davam edəcəkdir. Çünki bu aləm Uca Allahın xəlifəsi olan insanla mənalı və dəyərlidir.

İnsanı insan olaraq göstərən, ona şərəf qazandıran ağıldır. İmam Qəzaliyə (öl.1111) görə ağıl elmin qaynağı, əsası və bünövrəsidir.⁹² Ağıl həm də insana dünya və axirət səadətinə vəsilə qazandırır. Ağıl insanları iri cüssəli heyvanlardan belə güclü edir. Azgın və qüvvəli heyvanı ağıl işlədərək ya tələyə salır ya da məhv edir. Əllamə Məclisi “Biharül-ənvər” əsərinin birinci hissəsini⁹³ məhz ağıl mövzusunə həsr etməsi və bu haqda ayələrlə birlikdə hədisləri qeyd etməsi bütün bu deyilənlərə bir dəlildir.⁹⁴

NƏTİCƏ

Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisinin “Biharül-ənvər əsərində yaradılış fəlsəfəsi və problemlər” mövzusu haqqında tədqiqatı tamamlayaraq aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

1. Əllamə Məclisinin “Biharül-ənvər” əsəri də böyük bir hədis əsəridir və özündən əvvəlki hədis əsərlərindən bəzi üstün cəhətlərə malikdir. Belə ki, müəllif əvvəlki əsərlərdən daha da səmərəli şəkildə istifadə edərək onlarda olan bəzi xətalara təshih etmiş, bizim dövrümüzədək gəlib çıxmayan bəzi əsərlərdən iqtibaslar etməklə bizi də həmin əsərlərdən bəhrələndirmişdir.

Əllamə Məclisi haqqında bu Kitabımız bir daha onu göstərir ki, o, öz dövrünün bir çox elmləri sahəsində dərin bilikli olmuşdur. Onun yazdığı “Biharül-ənvər” əsəri əsrlərdir ki, İslam ümməti içərisində rəğbətlə oxunmuş və həmişə əsas qaynaqlardan hesab edilmişdir. Onun yüzlərlə mötəbər qaynaqdan istifadə edərək belə bir fundamental əsər yazması alimin İslam mədəniyyəti xəzinəsinə belə böyük töhfə verməsi heç şübhəsiz ki, onun ilahi elmə, Peyğəmbər (s) və əhli-beytə (ə) olan məhəbbətinin təcəssümüdür.

Vəfatından üç yüz ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq o, heç vaxt müsəlman ümmətinin yaddaşından silinməmiş, əksinə həmişə onun adına böyük elmi konfranslar, tədqiqat işləri, məqalələr yazılmışdır. Ümidvarıq ki, belə bir elm nəhəngi dünya durduqca duracaq, elm sevildikcə seviləcəkdir.

2. XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində siyasi sabitliyin yaranması nəticəsində dövlətin bütün ərazilərində elm və mədəniyyətin yüksəliş dövrü başlamışdır.

Ərəb xilafəti dövründə yüksək inkişaf mərhələləri keçmiş İslam mədəniyyəti artıq XVII əsrdə tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Fəlsəfə elmi İbn Rüşdlə, astronomiya və riyaziyyat elmləri Uluğ Bəylə, hədis elmləri isə Şeyx Tusi (997-1068) ilə sona yetmişdir deyən bəzi tədqiqatçılar bəlkə də bu sözlərində yanlış olmuşdular. Lakin Əllamə Məclisinin Səfəvilər dövlətində Şeyxülislam vəzifəsinə təyin olunması bu fikri tamamilə kökündən dəyişdirdi. Belə ki, “Biharül-ənvər”i yazmaqla hədis, təfsir, tarix, bir sözlə bir çox din elmlərinə yenidən rəvac verdi. Onun İsfahan Rəsədxanasını yaratması isə müsəlman aləmində çökmüş olan dünyəvi elmləri, xüsusilə də astronomiya və riyaziyyat elmlərinə xüsusi bir inkişaf qazandırdı.

⁹²Qazzali, İhyai Ulumid-Din, tərcümə: Ali Arslan, Merve Basım, Yayın Dağıtım, Çağaloğlu, İstanbul, Baskı Eko Ofset, 1993, səh. 271

⁹³Əllamə Məclisi, Biharül-ənvər, c. I “Ağıl” fəslə

⁹⁴İbrahim Zöhrab oğlu Quliyev, Suallara cavablar (Hədisi-şəriflər kontekstində), Bakı, Elm və Təhsil, 2016

3. “Biharül-ənvər” əsərinin əvvəlində müəllifin geniş müqəddiməsi verilmiş, burada əsərin yazılmasının səbəbləri göstərilmiş, hədis elmlərinin ilahiyyat elmləri içərisində çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi qeyd edilmişdir. Əsərin mənbələri haqqında məlumatı əsəri oxuduqca müəllifin istinadından toplamaq mümkün olur. Belə ki, “Biharül-ənvər” Kuleyni, İbn Babaveyh əl-Qumi, Əbu Cəfər ət-Tusi, İbn Şəhraşub, Əminüddin ət-Təbərsi, Məhəmməd bin Məkki, Şərif ər-Rəzi və Şərif əl-Murtaza, Əli bin Musa bin Tavus əl-Həsəni, İbnül-Mutahhar əl-Hilli, Məhəmməd bin Əli əl-Kərakiçi kimi tanınmış alimlər başda olmaq üzrə çox sayda şia müəllifin əsərindən istifadə edilərək hazırlanmışdır. Əllamə Məclisi bunlardan başqa şia olmayan müəlliflərdən Cövhəri, Firuzabadi, Mutarrizi, Rağib əl-İsfahani, İbn Faris, İbn Düreyd və Zəməxşəri kimi alimlərin lüğət və bələğətlə əlaqəli qırxa yaxın əsərini, şia nəqllərin doğruluğunu isbat üçün də Kutubu-Sittədən başqa Əhməd bin Hənbəlin “əl-Müsnəd”i Əbu Cəfər ət-Təbəri, İbn Quteybə və İzzəddin İbnül-Əsir kimi yazarların tarixləri, Fəxrəddin ər-Razinin “Məfatihül-ğeyb”i, Zəməxşəri, Beyzavi və Süyutinin təfsirləri, Seyid Şərif əl-Cürəcaninin “Şərhül-Məvaqif” və Təftəzaninin “Şərhül-Məqasid”inin də daxil olduğu əllidən çox qaynaqdan istifadə etmişdir (110.cild, s.6).

Müəllifin istinad etdiyi mənbələrin hamısı İslamşünaslıq tarixində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlər və onların əsərləridir.

4.Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisinin mənbələrdən istifadə metodu da özünün zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bəlkə də İslam aləmində bunun qədər zəngin mənbədən istifadə edən ikinci bir müəllif tapmaq olmaz. O, təqribən altı yüzə yaxın mənbədən istifadə etmişdir. Təhlil göstərir ki, müəllif şia olsa da “Biharül-ənvər” əsərini yazmaq üçün hansısa konkret bir radikal etiqada, məzhəbə və təriqətə istinad etməmiş, əksinə müxtəlif dünyagörüşünə və məzhəblərə malik alimlərin əsərlərini seçməklə İslamdakı təfriqəni aradan qaldırmağa, ümumi bir məxrəcə gəlib, əsl həqiqətə gəlməyə cəhd göstərmişdir. Onun istinad etdiyi mənbələr içərisində şia məzhəbinə məxsus mənbələr üstünlük təşkil etsə də, hənəfi, maliki, şafei və hənbəli məzhəblərinə mənsub şəxsiyyətlərin əsərləri də olmuşdur. Demək olar ki, müəllifin dilçiliyə aid istifadə etdiyi mənbələr daha çox sünnü məzhəbli mənbələrdir. Bu mənbələrin başında Cövhərinin “Sihah”, Firuzabadinin isə “Qamus” əsərləri dayanır.

5.Məlum olduğu kimi hədis elmində hədislər iki yöndən araşdırılır. Birincisi, hədis sənəd (və ya isnad), ikincisi, isə mətn baxımından. Əgər hədisin sənədində və ya isnadında adı çəkilən ravilər (hədis nəql edənlər) tənqid edilmişlərsə, onların rəvayət etdikləri hədislər “zəif” hədis hesab olunur və onlara etiqadi məsələlərdə isnad etmək olmaz. Həmçinin hədis mətn baxımından araşdırıldıqda onun Qurani-Kərimə və yaxud da səhih yolla nəql olunmuş hədislə ziddiyyəti olarsa, həmin hədis də mətn baxımından zəif hesab olunacaqdır.

Əllamə Məclisi “Biharül-ənvər” əsərində hədisləri kor-koranə şəkildə deyil, onu sənəd və mətn baxımından araşdırmış və səhih bildiyi hədisləri kitabına salmışdır. Əlbəttə ki, bu o demək deyildir ki, onun əsərində keçən bütün hədislər doğrudur.

6.“Biharül-ənvər” əsərinin məzmununun öyrənilməsi göstərir ki, burada aşağıdakı məsələlər əhatə edilmişdir:

A).Müəllif əsərdə yazacağı mövzu ilə əlaqəli fəsil açır, burada ilkin olaraq Qurani-Kərimin ayələrini, sonra mövzuya uyğun hədisləri qeyd etmişdir.

B). Ayələrdə və hədislərdə keçən çətin başa düşülən kəlmələri izah etmiş və bu zaman dilçiliyə aid yazılmış ən qədim qaynaqlardan müqayisəli şəkildə istifadə etmişdir.

C). Qurani-Kərimin ayələri ilə hədisləri mənə baxımından tutuşdurmuş və bunun da nəticəsində daha dolğun və düzgün bir fikrə gəlmişdir.

Ç). Qurani-Kərimin və hədislərin elmin müxtəlif sahələrinə (tarixə, fəlsəfəyə, məntiqə, dilçiliyə və s.) dair mənbələri tutuşdurması və izahı.

Bütün faktlar göstərir ki, Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisi özünün “Biharül-ənvar” üçün mənbələri təsadüfən, kortəbii şəkildə seçməmiş, hədis, təfsir, tarix və dilçilik elmlərinə aid daha çox ədəbiyyatla tanış olandan sonra özünün elmi fikirləri ilə səsleşən mənbələrə müraciət etmişdir. Onun bu əsəri Azərbaycan ilahiyyatşünaslığı üçün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

7. “Biharül-ənvar” əsəri din və təbiətşünaslıq baxımından zəngin elmi mənbədir. Burada kainatın yaradılması, yer üzündə həyatın əmələ gəlməsi, ilk insanın yaranması və s. mövzular haqqında çoxlu sayda məlumatlar öz əksini tapmışdır.

8. Din heç vaxt elmin əleyhinə olmayıb. İslam dini və onun iki əsas mənbəsi olan Quran və hədislər həmişə insanlar elm və mədəniyyətə səsleşib, elmin əhəmiyyət və faydalarının əbədi olacağını vurğulmuşdur.

9. Elmi məlumatlarımız çoxaldıqca Quran və hədislərdəki sətiraltı mənalər insanı daha da dərinləndirən düşünməyə və daha da inanclı olmağa səbəb olur.

10. “Biharül-ənvar” əsəri kontekstində vəhyin keyfiyyəti, mahiyyət və növləri haqqında məlumatların sistemləşdirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Nəsri. Quranda dünyaşünaslığın əsasları. Tərc: Nəsib Göyüşov. Bakı: 2003.
2. Ali Ünal. Kuranda Temel Kavramlar. İstanbul: Beyan, 1986.
3. Aydın Topaloğlu. Ateizm və Onun Tənqidi. Tərcümə edən: Mehman Musaoğlu. Ankara: Diyanət İşləri Başqanlığı Nəşrləri, 1999.
4. Ayətullah Dəstğeyb. Böyük günahlar. Tərc: M. Əlizadə. Bakı: Dinin fəxri nəşriyyatı, 2000.
5. Ayətullahül-üzma Məhəmməd Fazil Lənkərani. İzahlı şəriət məsələləri. Mütərcim: M. Əlizadə. Qum: II nəşri, tarixsiz.
6. Cafer Sadık Yaran. Din ve Bilim Çağdaş Batı ve İslam Düşüncesinden Seçme Felsefi Yazılar. Samsun: Sidre Yayınları, 1997.
7. Celal Kırca. Qurani-Kərimdə fənn bilimləri. İstanbul: 1989.
8. Celal Yeniçeri. Uzay ayələrin təfsiri. İstanbul. 1995.
9. Cəfər Sübhani. İlahiyyat elmləri və İslam maarifi. Tərc: Mirzə Rəsul İsmayılzadə. Qum: 1993.
10. Cəfər Sübhani. İslamda əqidə əsasları. Tərc: E. Mustafayev. Bakı.
11. Dini Terminlər Lüğəti. Bakı İslam Universiteti. Bakı: İpək yolu, 2010.
12. Diyanət İslam Ensiklopediyası (DİA), I cild (İstanbul: 1988), II cild (İstanbul: 1989), VI cild (İstanbul: 1992), XII cild (İstanbul: 1995), XVIII cild (Ankara: 2000).
13. Əbu Davud Süleyman bin Əşəs. Sünəni-Əbi Davud. Dəməşq: Məktəbətü-İbn Həcər, 1424/2004.
14. Əhməd bin Hüseyn əl-Beyhəqi. əs-Sünənül-kübra. Heydərabad. 1352 h/q.
15. Əhməd bin Şüeyb ən-Nəsai. Sünəni-Nəsai. I nəşri, Məktəbətü-İbn Həcər, 1424/2004.
16. Əhmədağa Əhmədov. Nikatül-Quran və Əsrarül-Quran. Bakı: Öyrətmən, 1994.
17. əl-Bakuvi Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi. Kitabü-kəşfil-həqayiq ən nükətil-ayat vəd-dəqayiq. Təfsiri-Qurani-Şərif: 3 cildə. Bakı: 1322 h/q.
18. Əli bin Əbu Talib (ə). Nəhcül-bəlağə (tərcümə və şərh): Ağabala Mehdiyev, Dürdanə Cəfərli, Etibar Quliyev. İİR, Mədəniyyət mərkəzi, 2009.
19. Əllamə Mirzə Məhəmməd Bağır əl-Xonsari. Rövzatül-cənnat fi əhvalil-üləma vəs-sadat. Qum: İsmailiyan çapı, tarixsiz.
20. Əllamə Təbatəbai. İnsan dünyadan əvvəl. Tərc: Rövşən Abdullaoğlu. Bakı: II nəşri, 2013.
21. Əllamə Təbatəbai. əl-Mizan təfsiri. Tərc: M. Yaqub, E. Mustafaoğlu. Bakı: 2014.
22. Əllamə Təbatəbai. İnsan dünyadan sonra. Şərh və əlavələr: Rövşən Abdullaoğlu, Bakı: II nəşri, Qədim Qala nəşriyyatı, 2015.
23. Əllamə Təbatəbai. Təfsirül-mizan. 20 cildə. Müəssisə ələmi, I çap, 1997.
24. Əllamə Təbatəbai. Vəhy və Quran. Tərc: Nurəddin Əliyev. Bakı: I çap, 2009.

25. Fəxrəddin Razi. Məfatihül-qeyb. Beyrut: Darül-kütubil-elmiyyə, 1411/1990 və Türkiyə çapı.
26. Fəzlurrəhman. Ana Konularıyla Kuran. Tərc: Alparslan Açıkgənç, Ankara: Okulu Yayınları, 1999 və Ankara: 2000.
27. İbn Kəsir. Təfsirül-Quranil-əzim. Beyrut: Darül-mərifə, 1988.
28. İbn Kəsir. Təfsirül-Quranil-əzim. Çevirən: Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993.
29. İbrahim Quliyev. Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisinin “Biharül-ənvar” əsərində islam fəlsəfəsinin bəzi problemləri // “Dövlət və Din” ictimai fikir toplusu, iyul-avqust, 2011 № 4 (24), səh. 104-114.
30. İbrahim Quliyev. Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisinin “Biharül-ənvar” əsərində din-tibb münasibətləri // Bakı Dövlət Universiteti, İlahiyyat fakültəsi, Elmi məcmuə, № 17, iyun, 2012, səh. 169-186.
31. İbrahim Quliyev. Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisinin “Biharül-ənvar” əsərində din və təbiətşünaslıq problemləri // Orta Əsr Əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri XIII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: 24 may 2013, səh. 520-525.
32. İbrahim Quliyev. Hədisi-şəriflərdə müqəddəs şəhərlərin tarixi. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2012.
33. İbrahim Quliyev. Hədisşünaslığın əsasları. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2013.
34. İbrahim Quliyev. Suallara cavablar (hədisi-şəriflər kontekstində). Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2016.
35. İbrahim Quliyev. Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisinin Azərbaycan ilahiyyatşünaslığında rolu və xidmətləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri III Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 2-5 may, 2012-ci il, Bakı: Azərbaycan. AMEA Humanitar və İctimai elmlər bölməsi və Bakı Slavyan Universiteti, səh. 410-413.
36. İlqar İsmayılzadə. Quran elmləri ensiklopediyası. Bakı: Beynəlxalq İslam Elmləri Akademiyası, I nəşri, 2006.
37. İmam Zeynüləbidin (ə). Səhifeyi-Səccadiyyə. Müəssisətu nəşril-İslami, Qum: 1404 h/q.
38. Qazzali. İhyai-ulumiddin. Tərc: Ali Arslan, Merve Basım, Yayın Dağıtım. İstanbul: Çağaloğlu: 1993.
39. Qurani-Kərim. Tərc: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev. Bakı: Azərnəşr, 1991.
40. Məhəmməd bin Həsən Hürri əl-Amili. Vəsailüş-şiə. Beyrut: Daru-ihyait-türasil-ərəbi, tarixsiz.
41. Məhəmməd bin İsmayıl Buxari. Səhihül-Buxari. İstanbul: Darüt-təbaətil-amirə, 1401/1981.
42. Məhəmməd bin Yaqub əl-Küleyni. Üsuli-kafi. Beyrut: I nəşri, 1429/2008.
43. Məhəmməd bin Yaqub əl-Küleyni. Üsuli-kafi. Tərc: Rüfət Hümbətov. Bakı: 2011.
44. Məhəmməd Reyşəhri. Mizanül-hikmət. Darül-hədis, I çap, 1422 h/q.
45. Məhəmməd Reyşəhri. Mizanül-hikmət. Tərc: Mais Ağaverdiyev, Bakı, Zərdabi LTD, 2014.

